

sku s hudobnou kultúrou východných kresťanov po celom svete sa javí ako jedna z ciest ako aj v budúcnosti pristupovať k výskumu hudobnej kultúry u nás. Na základe porovnávania s inými tradíciami je totiž možné určovať jej špecifiká, upozorňovať na jej originalitu a životaschopnosť. Hoci predstavuje minoritnú časť kresťanskej kultúry na Slovensku, je dôležitou súčasťou hudobno-historického výskumu v celoslovenskom i celosvetovom kontexte.

II. 7. Střípky k výzkumu duchovní kultury v písemnictví byzantsko-slovanského obřadu

Do projektu *Cyrilské písomníctvo na Slovensku do konca 18. storočia* jsem byl zařazen na základě oslovení prof. Petra Žeňucha v roce 2017, kterého si považuji. On je uznávaný odborník v meritu dané problematiky. Velmi mě oslovilo samotné téma, které je zajímavé a doposud málo nebo nedostatečně prostudované. Bádání ohledně písemnictví byzantsko-slovanské tradice v oblasti Karpat zůstává stále aktuální, především se zřetelem na částečné publikování rukopisných pramenů, které souvisí s rozvíjejícím se byzantsko-slovanským kulturním horizontem na Slovensku.

Hned na začátku mě zaujal text exorcismu z Humenského sborníku kázání a poučení ze 17. století (Žeňuch 2013a, 364-365). Jedná se o staroslověnský cyrilský text, o kterém se doposud nevědělo, odkud pochází, respektive se neznala jeho předloha. V publikované studii jsme se pokusili přinést nové poznatky a možný cyrilský a ovšem i řecký originál, kterým se pisatel mohl inspirovat. Tato práce byla natolik rozsáhlá, že bylo potřeba ji nakonec zveřejnit v jedné kratší (Mrňávek 2017a) a díky kolegům Marinčákovi a Žeňuchovi v jedné rozsáhlejší formě (Mrňávek 2017b). S ohledem na závažnost tématu je zde podrobně rozpracováno téma exorcismu a zejména funkce exorcisty.

Na tento zajímavý rukopis mě upozornil kolega Žeňuch. Rukopis byl nalezen v roce 2011 v rámci terénního a archivního výzkumu zaměřeného na shromažďování a evidenci doposud neznámých nebo ztracených cyrilských rukopisů v depozitáři Vihorlatského muzea v Humenném. Podle vročení na fol. 445v lze text směřovat k roku 1642 – ϠΑΧΩΒ (Žeňuch 2013a, 432-433).

Rukopis obsahuje kázání a homilie¹¹² na svátky a neděle liturgického roku podle tzv. byzantského kalendáře. Kromě kázání, výkladů a perikop obsahuje na spodní části listů 443v a 445v text, popisující nepřízné doby tehdejšího Uherska (Žeňuch 2013a, 373, 433).

¹¹² Například *Ponaučení na Sobotu o spravedlivém Lazarovi*. Přepis viz v Žeňuch 2013a, 239-242.

Obsahuje však také text exorcismu, zaklínání na spodní části listů 443v-445 (Žeňuch 2013a, 364-365). Jedná se o lidový či paraliturgický exorcismus, odehrává se na přesně daném místě, které je zamořené nečistými duchy. Exorcista se uvedenými formulami pokouší vymítat zlé duchy působící ve dne, v poledne i o půlnoci, protože škodí každé lidské činnosti. Vyzývání svatých, Ježíše Krista a prostřednictvím Kristova jména vymítá zlé duchy a posílá je do pekla (tartaru). Exorcismus má zajistit ochranu konkrétního místa nebo lidského díla před vlivem zloducha. Na závěr je incipit stichiry z 8. hlasu oktoichu¹¹³ (Žeňuch 2013a, 451).

Tento text exorcismu je také inspirovaný kanonickými texty a praktikami, které jsme se pokusili identifikovat. Kanonickými texty byly liturgické křesťní exorcismy, exorcismy nad posedlými a exorcismus démonem zamořených obydlí. V této studii bylo použito rovněž modliteb nad nemocnými a exorcismy ze Sinajského Slovanského Hlaholského Euchologia, jehož autorství je připisováno sv. Cyrilu a Metodějovi nebo jejich žákům, a je datován do 10.–11. století. S nemocemi, pro které jsou modlitby napsány, se zde zhusta zachází jako s démony nebo nečistými silami, tedy jde o exorcismy.¹¹⁴

Tématem modliteb nad nemocnými z citovaného euchologia jsme se obšírně a zevrubně zabývali při doktorském studiu na Pontificio Istituto Orientale v Římě v letech 2000-2004, povinný separát obhájené doktorské disertace pak byl publikovaný (Mrňávek 2004). Překlad všech modliteb nad nemocnými do češtiny jsme publikovali později díky laskavé a vstřícné podpoře kolegů Žeňucha, Marinčáka a Lichnera (Mrňávek 2013a).

Exorcismy a demonologií jsme se také podrobně zabývali v rámci přednášek Institutu sv. Kosmy a Damiána v Praze při Apoštolském exarchátu řeckokatolické církve v ČR, který založil otec biskup Ladislav Hučko, apoštolský exarcha, v roce 2006. Vědecký souhrn těchto přednášek se nám podařilo zveřejnit díky nakladateli Pavlu Mervartovi v roce 2013 (Mrňávek 2013b).

Tedy bylo lze na co navazovat a uplatnit mnohé načerpané poznatky i při studiu „humanského exorcismu“.

Pokud jde o praktiky a průběh exorcismu, jsou nezastupitelné také životopisy svatých. V našem případě zejména byzantský světec Theodor Sykeonský (Turecko, † 613), který byl asi nejznámějším exorcistou na rozhraní byzantského starověku a středověku a je skutečným „kladivem“ na démony, ve své době přezdívaný „pojídač démonů“ (ὁ δαιμονιοφάγος) (Festugière 1970, 140; srovnej Mrňávek 2013b, 31).

¹¹³ *Oktoich, osmihlasník* – liturgická kniha rozdělena do osmi částí či period, které obsahují kompletní officium jednoho týdne, které je zpíváno dle příslušného hlasu nebo modu. Těchto osm částí se pravidelně opakuje: po skončení posledního hlasu hned následuje první, a tak se postupuje celý rok. Každý den officia musí být vzat z této knihy a řídí se pravidly uvedenými v typikonu (tj. liturgický direktář). Zejména pokud dojde ke kombinaci s pevným svátkem (obsahuje minea) nebo s pohyblivým, které případnou na dobu triodu (postní) nebo pentekostaria (velikonoční).

¹¹⁴ Srovnej fotografie rukopisu v publikaci Nahtigal 1941, nad nemocnými: ff. 24a-51a, exorcismy: ff. 51a-56b; Frček 1933, 708-773; český překlad modliteb nad nemocnými viz Mrňávek 2013a, 65-76.

Při tomto studiu bylo nutné rovněž brát v potaz magické praktiky, které se plně projevovaly ve vesnickém prostředí na východním Slovensku. Zde bychom chtěli poukázat na sbírku dvou léčitelských rukopisů z Michalovec (18. století), slouží jako příručka pro sedláky, avšak demonstruje také starší cyrilskou literární tvorbu v prostředí byzantsko-slovanského obřadu. Druhý z nich – *Помощникъ оуъ домохвествѣ, газдохвествѣ* – obsahuje návody na sedlačení a recepty, které nerespektují racionální léčitelské postupy, ale čerpají z pověr a magických praktik. Jsou zde přítomny prvky lidové magie, které se prolínají s křesťanským obsahem. Tyto recepty měly navrátit zdraví, prospěch hospodářských zvířat, plodnost a sílu. Velmi důležitá zde byla přesně určená příprava medikamentu, který se buď požil, nebo se nosil jako talisman. Někdy se tyto prostředky natíraly na bolestivá místa a tak měly zaručit uzdravení člověka nebo zvířete. Zvláštní důraz se kladl na přežehnavání se, modlení i mlčení. Magické praktiky vychází z představ o existenci zlého ducha, který způsobuje nemoc a jenž má být vyhnán například přenesením na jiný předmět, anebo zničením. Něco podobného se například požaduje od démona při exorcismu posedlého, aby vyjevil své jméno, dobu a podobu, ve které vyjde (Delatte 1957, 90, 92; srovnej Mrňávek 2013b, 47).

Nemoci se v tomto rukopise vyhánějí zařikáváním, kouřem z rostlin, překračováním magické látky, nebo také pomocí různých zápachajících látek. K zahubení démona sloužilo nejen zničení předmětu, který byl v kontaktu s chorým, k vyhnání démona sloužila také kultovní zvířata (havran, žába, kočka, pes, plazové). Okultní předměty se rovněž ničily podle přesného receptu a to ve vodě, v zemi a v ohni (Žeňuch – Žeňuchová 2017, 8, 90-146).

Za staroslověnskou předlohu humenského exorcismu posloužilo dílo ruského badatele Almazova (Almazov 1900). Text exorcismu se nachází v příloze: No. 37, s. 146-148 (dále jen „ALM“). Almazov jej převzal z trebniku (sakramentáře) z 16. století. Pramen se nachází se v Sofijské knihovně: *Служебн. съ Трѣбника* ркп. XVI. в. Софійск. Библ. No. 869. л. 185-187 об. (гл. л).¹¹⁵ Nachází se také v modernější edici velkého trebniku z 19. století: *Большой Трѣбникъ*. Москва, 1884, л. 177 об.-178 об.¹¹⁶

Dále pak trebnik kyjevského metropolity Petra Mohyly († 1646): *ЕВХОЛОГИОН або ТРЕБНИК митрополита Петра Могили*, sv. III, Київ, 1646 (Фотопередрук Олекси Горбача: Рим, 1988), s. 366-370 (dále jen „MOG“).

U MOG tento exorcismus tvoří součást velmi dlouhého obřadu exorcismu (s. 308–385) a následuje po devátém evangeliu.

U ALM a MOG jsou také modlitby v záhlaví připisované sv. Cypriánovi¹¹⁷: *Молитва над бѣсннмъ священномученика Купреяна* (ALM 146, MOG 366). ALM i MOG před těmito modlitbami vkládají ještě krátký kanonický exo-

¹¹⁵ Tento text se bohužel nepodařilo opatřit.

¹¹⁶ Tento text se bohužel nepodařilo opatřit.

¹¹⁷ Cyprián, biskup Antiochie v Pisidii, umučen za Diokleciána v roce 304.

rcismus, tedy užívaný v tištěných řeckých i slovanských liturgických knihách: Ἐπικαλούμεθά σε δέσποτα, *Призываем т.а. владыко* (Mrňávek 2013b, 94). Texty modliteb ALM i MOG jsou výrazně delší než humenský exorcismus.

Zde se však naše bádání nevyčerpalo. Staroslověnské liturgické texty se zpravidla překládaly z řečtiny. To se týká rovněž humenského rukopisu, pravděpodobně však jeho předlohy. V jiném díle ruského badatele Almazova (Almazov 1901, 54-55, 71-73), dále jen „ZAK“, se nachází výchozí možný originál těchto modliteb. Tento autor vychází z řeckého rukopisu z Hory Athos v klášteře Filotheu: *Filotheu 186* (17. – 18. století), katalogizovaný pod číslem 1950 (186), Χαρτ. 8. XVII. XVIII.: I. Εὐχολόγιον. α'. Ἀκολουθία εἰς ἀσθενοῦντας καὶ εἰς πνεύματα ἀκάθαρτα μετὰ σημείων τινῶν ἐξορκιστικῶν (Lambros 1895, 164). Tento rukopis ze 17. - 18. století se bohužel ztratil a badatel Delatte jej při svém pobytu v roce 1939 na Hoře Athos nenalezl. Almazov jej však také nikdy neviděl a použil pouze opis, který mu pořídil jeden z místních mnichů (Delatte 1957, 4-5, pozn. 1-3).

Při našem posledním studijním pobytu v knihovně na Pontificio Istituto Orientale v Římě v roce 2018 jsme narazili na zajímavý řecký text exorcismu z kláštera Chiropotamu na Hoře Athos (16. století), který vykazuje paralely s řeckým textem ZAK a také s humenským exorcismem, avšak již nebylo možné jej použít v uvedené studii. Důležité rovněž je, že jde o řecký text starší než je humenský exorcismus a také ZAK, a tedy by bylo lze uvažovat o jisté předloze. Jedná se o vynikající práci maltského františkánského kněze a exorcisty Jesmonda Micallefa (Micallef 2015, 75-77). Oslovil jsem o. Micallefa, jenž si kopii rukopisu opatřil přímo v klášteře Chiropotamu na Hoře Athos, s prosbou o zaslání folií rukopisu na kterých se nachází zmíněný exorcismus. Slíbil však mnichům z uvedeného kláštera, že rukopis nikomu dalšímu neposkytne a tedy nebylo možné doposud učinit dodatečné seriózní prostudování. Cestovat na Horu Athos je bohužel mimo naše časové a finanční možnosti.

Závěrem k tomuto bádání: humenský exorcismus s ohledem na porovnávání exorcismy je patrně vytržen z kontextu nějakého rituálu, protože mu nepředchází žádné žalmy ani modlitby nebo exorcismy; není také uzavřen žádným obřadem, ale jen odkazem na stichiru¹¹⁸ 9. písně 8. hlasu nedělní utreně¹¹⁹. Text stichiry se nám u jiných exorcismů nepodařilo zatím nalézt.

Autor humenského textu mohl mít k dispozici Sofijský text z 16. století (ALM), případně jiný podobný text. MOG u sebe mít nemohl, protože ten vychází až v roce 1646, tedy čtyři roky po kompilaci humenského textu. Exorcismus je umístěn na spodní části listů. To lze vysvětlit patrně tím, že papír a vůbec psací materiál byl velmi drahý, tedy se využívala každá volná plocha i bez ohledu na to, že texty s sebou vnitřně zcela nesouvisely.

¹¹⁸ *Stichira* (στιχηρόν) – tropar, který se zpívá po každém verši žalmu. Je to verš církevního původu a je připojován k verši biblickému. Takto bývají zvláště pojmenovávány tropary, které doprovázejí jisté verše žalmů v nešporách: Žl 141, 129 a 116 (Taft 2011, 84).

¹¹⁹ Ranní liturgická modlitba.

Zda se tento „humenský“ exorcismus v praxi používal, nedokážeme říci, protože se zachoval v rámci sbírky kázání a to ještě na spodním okraji listů. Pokud by se zachoval v rámci nějakého trebníku nebo jiné liturgické knihy, dalo by se hovořit o jeho případném liturgickém použití. Avšak v tomto případě se domníváme, že se zachoval jen jako jistá zajímavost, kterou nějaký kopista zaznamenal.

Pokusili jsme se nastínit vznik a šíření mnišství v Egyptě, Sýrii a Malé Asii. Mnišské hnutí se těšilo velké podpoře a přijetí zejména u prostého lidu, protože šířilo neotřelým a poutavým způsobem víru v Krista. Upoutávalo svou pozornost i pro své originální asketické praktiky. Avšak oficiální církev a také civilní autority se proti němu často ostře vymezovaly. Značnému rozšíření a popularitě se těšilo mnišství také na území, které dnes nazýváme Byzantská říše. Mnišství však nezániká s pádem Konstantinopole v roce 1453, ale šíří se prakticky do celého světa. Velmi zajímavé je, že byzantsko-slovanské kláštery jsou budovány také v oblasti Zakarpatí a tedy mají co do činění s projektem *Cyrilské písmnictví na Slovensku do konca 18. storočia*. Na tomto území poblíž důležitého centra Mukačeva byl zbudován klášter pravděpodobně již v 11. století. Podrobnější údaje máme však až ze 14. století. V 18. století je zde již sedm klášterů. Tyto kláštery samozřejmě poskytovaly duchovní služby, jakožto místa, kde žijí svatí mužové, kteří mají recepty na rozličné neduhy duše i těla. Kláštery však poskytují rovněž nezanebatelným způsobem kulturní zázemí a také vzdělání. Jsou zde k tomuto účelu nezbytné knihovny s tisíci svazky, které díky vzdělání a péči mnichů lze obdivovat do současnosti. V kláštorech se také vesnický lid učil číst a psát. Tedy mnišství hraje nezastupitelnou roli nejen, pokud jde o spásu duše, ale také pokud se jedná o intelektuální rozvoj vesnického lidu. V tomto směru je velmi přínosná studie badatelky Wilšinské (Wilšinská 2017b).

Byzantská tradice, tak jako další liturgické tradice, nabízí velké množství modliteb, kde se odráží víra, naděje a láska. Svátost smíření, pokání je jedinečnou a nenahraditelnou příležitostí, kde se kající setkává s milosrdným a laskavým Ježíšem, jenž touží po spáse každého člověka a je jako dobrý Pastýř připraven obětovat vše. Předložené texty mapovaly tento *iter* Božího milosrdenství od 8. století do 18. století, kdy se vyvíjel obřad svátosti pokání v byzantské tradici. Svou úlohu zde sehrávají rovněž mniši, duchovní otcové neboli starci, kteří vystupují jako spolehliví terapeuti duše i ducha a prostředníci boží milosti. Na závěr jsme uvedli český překlad přímé absoluční modlitby ze staroslověnštiny, která byla zavedena do obřadu pokání v Rusku kyjevským metropolitou Petrem Mohylou, jenž ji vložil do svého trebníku v roce 1646; užívá se i v pozdějších vydáních trebníku. Tuto absoluční modlitbu pak přijali i uniaté byzantsko-slovanské tradice a je zařazena i ve všech současných liturgických knihách a kněz ji musí k platnosti svátosti odrecitovat nad kajícím. (Mrňávek 2018b).

Nastílnili jsme originální obřad svátosti pokání, který nemá paralelu v byzantských liturgických textech studovaného období. Je obsažen ve výše zmíněném Sinajském Slovanském Hlaholském Euchologiu, odborně citováno: *Sinaj*

sl. 37 z 10. – 11. stoloť. Autorstvi je pripisovano sv. Cyrilu a Metodějovi nebo jejich žákům a to na Velké Moravě. Jedná se o jedinečný liturgický dokument mapující byzantsko-slovanskou tradici. Obsahuje především mnoho modliteb pro nemocné, exorcismy a tzv. rustikální modlitby, například na začátku setí, na začátku sklizně, pro sázení nové vinice atd., nezbytné pro blahodárný chod vesnického prostředí (Frček 1933, 605-802; Frček 1943, 487-617; Arranz 2000; Mrňávek 2009). Z kontextu euchologia je patrné, že se užívalo v mnišské komunitě.

Během shromažďování podkladů k tomuto článku jsme narazili na oblíbenou modlitbu z 10. století na všeobecné odpuštění hříchů, vloženou i v současných obřadech pokání byzantské tradice před zpovědí. Její incipit zní takto: *Pane Ježíši Kriste, Synu Boha živého, Beránku a Pastýři, který snímáš hřích světa* (Mrňávek 2018b; k větší popularizaci zveřejněno rovněž Mrňávek 2018a, 27-28). Užívala se také ve sv. liturgii před přijímáním. V prvním tištěném slovanském moskevském liturgikonu z roku 1602, který zachycuje novgorodsko-moskevskou tradici, je tato modlitba na odpuštění hříchů (МЛІТВА ПРОЦІАЛНАА) vložena v proskomidii (přípravě darů před sv. liturgií) po umývání rukou a před tím než kněz přistoupí k žertveniku (stolu na kterém se koná proskomidie). Modlitbu recituje biskup, nebo duchovní otec, který chce přijímat eucharistii; když liturgii slouží kněz, recituje ji potichu. Z modlitby je patrné, že je určena pro ty, kdo přijímají. Zde je na místě poděkovat Š. Marinčákovi, že mě upozornil na tento liturgikon.¹²⁰

Ke studiu pokání neodmyslitelně patří slovanské penitenciály, tzv. pravidla, obsahující pokyny regulující světský a církevní život. Jedním z nich je důležitý cyrilský rukopis z okruhu byzantsko-slovanské tradice, uložený v oddělení rukopisů Zakarpatského národopisného muzea v Užhorodě pod signaturou II-437 (16. – 17. století). Odvolává se na autoritu a pravidla svatých Otců. Podle kolegy Žeňucha se jedná o rukopis, který vznikl jako opis z jednoho nebo z více starších předloh, které se používaly v karpatské oblasti a byly známé v církvi byzantského obradu ve východoslovanském nebo jihoslovanském prostředí (Žeňuch 2017c, 45-69).

Dosavadní výzkumy v této oblasti považujeme za velmi přínosné, protože nesmazatelně obohacují a prohlubují zájem odborníků o byzantsko-slovanskou písemnou i duchovní kulturu.

¹²⁰ Tento liturgikon přebírá tzv. Cypriánovu slovanskou redakci z 13. – 14. století. Později se stává částečně normativní a rozšiřoval se díky své popularitě a srozumitelnosti obřadů pomocí rubrik. Rubriky se převzaly z Diataxe (manuál rubrik) konstantinopolského patriarchy Filotea Kokkina (14. století). Rozšíření této tradice však nikdy nepodléhalo hierarchické kontrole. Reprint této redakce ukončil v roce 1655 svými reformami patriarcha Nikon, srovnej Marinčák 2017c, 101-102, 116.